

UOT: 78

ORCID: [0009-0007-2016-1652](https://orcid.org/0009-0007-2016-1652)

DOI: <https://doi.org/10.52094/3005-9941.46.2024.064>

Əsədullayev Toğrul Mirnazim oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Email: toghrol.asadullayev@admiu.edu.az

KAMANÇA İFAÇILIQ SƏNƏTİ: MİRZƏ SƏTTAR

Xülasə: *Təqdim olunan məqalədə kamança ifaçılıq sənətinin inkişafında ustaddan şagirdə keçən yolun böyük əhəmiyyəti göstərilmiş, bu təmayül nəticəsində muğamların bizim dövrümüzdə qədər ötürülməsində ifaçılıq sənətinin böyük rolu üzə çıxarılmışdır. Məqalənin əsas məqsədi, müasir dövrdə də öz aktuallığı ilə seçilən mövzulardan olan milli ifaçılıq məktəbinin nümayəndəsi, ustad kamança ifaçılarından biri Mirzə Səttarın yaradıcılıq fəaliyyəti təqdim olunur. Onun haqqında elmi mənbələr əsasında araşdırılmalar təqdim olunmuş, kamança alətində ifaçılıq xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğu, ustad ənənələri, pedaqoji fəaliyyəti və tələbələri haqqında məlumatlar verilmişdir. Mirzə Səttar ilə eyni dövrdə yaşamış sənətkarlardan Məhsəti Gəncəvinin, Mirzə Məhəmməd Kamançayinin, Ustad Məsum Kamançayinin, Qaraçı Hacı bəyin fəaliyyət göstərdiyi dövr, eləcə də musiqi ictimaiyyətində mövcud vəziyyət təqdim edilmiş, yazılı mənbələrə əsaslanaraq təhlillər aparılmışdır. Məqalənin elmi yeniliyi kamança ifaçısı Mirzə Səttar haqqında mövcud elmi mənbələrin, tarixi faktların üzə çıxarılması, onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin araşdırılması sayıla bilər. Bununla yanaşı Mirzə Səttar ustad sənətkar olaraq bir neçə professional ifaçının yetişdirilməsində müstəsna xidmətləri üzə çıxarılmışdır. Onun yetişdirdiyi ifaçılardan Məşədi Məlik Mansurovu, Ağakərim Salik və Mirzə Fərəci xüsusilə qeyd etməliyik. Məqalədə əldə olunan nəticələr kamança ifaçılığı, xüsusilə Mirzə Səttar və onun yaşadığı dövrdə ilə yazılan tədqiqatlarda faydalı ola bilər.*

Açar sözləri: *Mirzə Səttar, kamança ifaçısı, ustad, ənənə, elmi mənbə.*

Giriş:

Qədim zamanlardan böyük inkişaf təmayülləri keçən kamança ifaçılıq sənəti bu gün öz inkişafının, aktuallığının yüksək zirvəsindədir. Bu xüsusiyyət heç də təsadüfi deyil. Azərbaycanda muğam dəstgahların, kiçik həcmli muğamların, zərbi-muğamların, təsnif və rənglərin üzə çıxarılması, müxtəlif əsərlərin nota yazılması, onların not məcmuələri şəklində çap olunması, müxtəlif tədqiqatların aparılması, ifaların lentə və ya diskə alınması, albom şəklində buraxılması, internet saytlarının yaradılması və s. buna bariz sübutdur.

Kamança ifaçılıq sənəti XXI əsrin başlanğıcında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Belə ki, 2017-ci ilin 7 dekabr tarixində UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 12-ci sessiyasında “Kamança simli musiqi alətinin hazırlanma və ifaçılıq sənəti” adlı çoxmillətli nominasiya (İran İslam Respublikası və Azərbaycan) UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-maddi mədəni irsi üzrə Reprezentativ siyahısına [1] daxil edilməsi bunu bir daha təsdiqləyən başlıca amildir. Xüsusilə, milli ifaçılıq sənətinin beynəlxalq səhnədə məşhurlaşmasında, həm muğamın, həm də kamança ifaçılığının UNESCO tərəfindən Bəşəriyyətin qeyri maddi mədəni irsinin siyahısına daxil edilməsində Heydər Əliyev fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın əvəzsiz xidmətləri vardır. Bu mənada 7 muğam lahiyəsinin hazırlanması (“Muğam-İrs”, “Muğam dəstgah”, “Muğam ensiklopediya”, “Muğam internet”, “Muğam antologiyası”, “Muğam aləmi” və Beynəlxalq muğam Mərkəzi) parlaq nümunədir.

Əsas hissə:

1. Kamança ifaçılıq sənəti və “musiqi dərsləri”nin keçirilməsi

Kamança ifaçılıq sənətinin inkişafında bütün dövrlərdə ustad sənətkarların olduqca böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Qədim dövrdən bəri yaranan və inkişaf edən kamança ifaçılıq sənətinin tarixi keçmişinin həm elmi yazılarda, həm də onun ifasının müxtəlif ölkə səhnələrində qorunması bu gün də öz aktuallığını saxlayan başlıca mövzulardandır.

Şifahi şəkildə ustaddan şagirdə ötürülən milli ifaçılıq sənətində fərdi şəkildə bu və ya digər çalğı alətinin sirlərini öyrədirdilər. Məlumdur ki, Azərbaycanın ərazisində müxtəlif dövrlərdə bir sıra musiqi məktəbləri, musiqi ocaqları var idi. Məhz bu sənət ocaqlarının olması bilavasitə şifahi ənənəli professional musiqinin janrlarının dəqiq şəkildə illər sonra da çatdırılmasını və düzgün şəkildə inkişafını təmin edir.

Əslində kifayət qədər qədim dövrlərdə ustadın şagirdinə çalğı alətini öyrətdiyi şəxsi evini də “musiqi məktəbi” adlandırmaq olar. Ustad burada şagirdinə tək cə çalğı alətində çalmağı öyrətməklə kifayətlənmirdi. O, eləcə də “musiqi dərsləri”ndə ifaçının ədəb-ərkan və məclisdə özünü necə aparması haqqında maraqlı söhbətlər edir və müəyyən tövsiyələr verirdi. Belə “musiqi dərsləri”ndə həmçinin, çalğı alətinin təmir olunması (tellərin dəyişdirilməsi, xərək yerini dəyişdikdə onun düzgün tənzimlənməsini, çanaqda dərinin təzələnməsi və s.), muğamların yaranması, onun şöbə və guşələrinin mənalı haqqında da şagirdlərə bilgilər verilməmiş. Ustad sənətkarların ifaçılıq üsulu tələbələrə ötürülmüş, bu tələbələr də sonrakı mərhələlərdə özləri ustad sənətkara çevrilməmişlər. Həmin proses bu gün də davam etdirilməkdədir. Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə yaşamış bir sıra ustad kamança ifaçıları yetişmişdir.

2. Kamança ifaçısı Mirzə Səttarın fəaliyyət göstərdiyi mühit

Tarixi və ədəbi mənbələrdə adı çəkilən ustad kamança ifaçılarının - Məhsəti Gəncəvi, Mirzə Məhəmməd Kamançayı, Ustad Məsum Kamançayı, Qaraçı Hacı bəy, Ərdəbilli Mirzə Səttar və başqalarının yaradıcılıq irsinin, həmçinin XX əsrdə sənətə gəl-

miş və bu gün Azərbaycan kamança məktəbinin simasına çevrilmiş sənətkarların yaradıcılığının tədqiqata cəlb olunması musiqişünaslıq elmi üçün aktual məsələlərdəndir.

Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, bir sıra fərqli alətlərin ifaçıları həm də gözəl kamança çalmışlar. Onlardan Mansurovların məşhur bir nümayəndəsi olan Məşədi Məlikməmməd Ağasalah oğlunun (1838-1909) adını qeyd edə bilərik. Məşədi Məlik kamança çalmağı müasiri Ərdəbilli Mirzə Səttardan (1844-1922) öyrənmişdir. 1879-cu ildən 1887-ci ilə qədər Məşədi Məlikin evində qalan Mirzə Səttar ona kamança çalmağın sirlərini öyrədir. Məşədi Məlik 41 yaşında olarkən kamança ifa etməyə həvəs göstərir. Doğrudur, Məşədi Məlik əsasən, tar ifaçılığı ilə məşğul olurdu. Lakin bəzi məqamlarda müxtəlif tarzənləri kamançada müşayiət edirdi.

Məşədi Məlik nəinki tarı, kamançanı, eləcə də telli alətlərdən kəskin fərqlənən, tam bambaşqa üsulla səsləndirilən tütək və qarmon çalğı alətlərini də eyni məharətlə səsləndirirdi. Həmin çalğı alətlərində mükəmməl ifa etməsi Məşədi Məliki dövrünün qüdrətli sənətkarlarından birinə çevirmişdi.

Məşədi Məlikin kamança müəllimi olmuş Mirzə Səttar haqqında görkəmli jurnalist, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Rafael Hüseynov “Min ikinci gecə” əsərində geniş məlumat verir [2; 16-20]. Cənubi Azərbaycan sənətkarlarından biri olan Ərdəbilli Mirzə Səttar, eləcə də Tehranlı Bağırخان da zəmanəsinin tanınmış kamança ifaçıları olmuşlar.

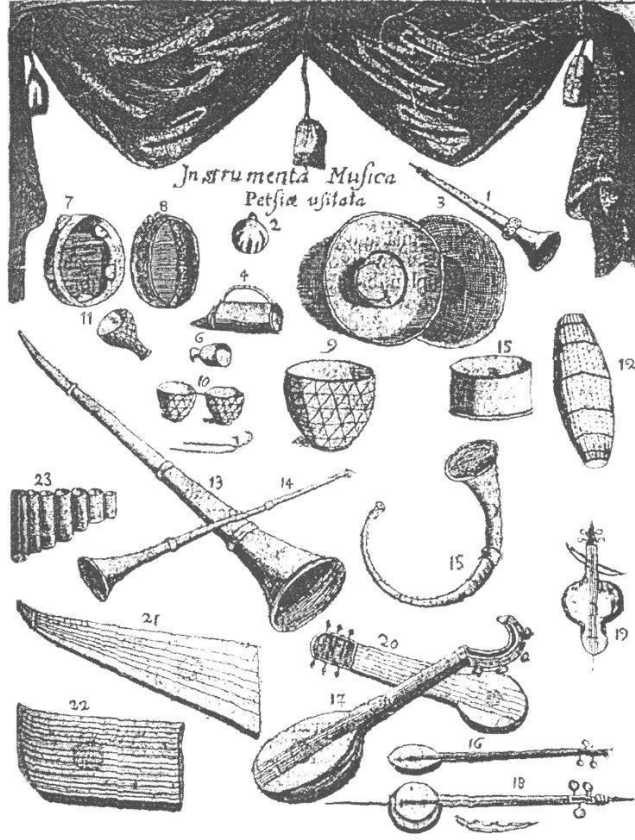
3. Instrumental ifaçılıqda Mirzə Səttar ilə bağlı tarixi faktlar

Mirzə Səttar haqqında yazılan tarixi faktlar nisbətən az olmasına baxmayaraq, onların bəziləri bu günə qədər istifadə olunan və əsaslandığımız əsas mənbələr sayılır. Bu baxımdan Rafael Hüseynov kamança çalan Mirzə Səttar haqqında qiymətli bilgiler verərək onu qeyd etmişdir ki, “*Bakıya kamançanı ilk dəfə Mirzə Səttar gətirib, dəb salıb*” [2; 16]. Bu fikir mətbuat səhifələrinin bir neçəsində də təkrar olunur.

Lakin biz onu da əlavə edə bilərik ki, tarixi, ədəbi faktlara, səyyahların və tarixçilərin xatirələrinə, etnoqrafik mənbələrə istinad olunmaqla Azərbaycanda VII əsrdən etibarən kamançayabənzər çalğı alətlərinin yayıldığını məlumdur. Həmin dövrdə Bakı şəhəri, ümumilikdə Abşeron ərazisi qədim mədəniyyət və elm mərkəzi kimi tanınırdı.

Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, alman səyyah və təbiətşünası Engelbert Kempfer (1651-1716) İsveç səfirliyinin nümayəndəsi kimi XVII əsrin sonunda Azərbaycanda (19 dekabr 1683-cü ildə Şamaxıda, 6-9 yanvar 1684-cü ildə isə Bakıda) olmuşdur. O, yol qeydlərinin “XVII əsr Şərqi musiqi mədəniyyəti” adlı fəslində Azərbaycanda rastlaşdığı 23 çalğı alətinin həm rəsmi çəkmiş, həm də bu alətlərin hər biri

haqqında ayrıca məlumat vermişdir (Bax: şəkil №1). Bu alətlərdən biri də haqqında söhbət açdığımız kamançadır [3, s.740-745]. Engelbert Kempfer özünün çəkdiyi rəsmdə kamançanı 18 rəqəmi ilə qeydə almışdır.

Şəkil №1 Engelbert Kempferin rəsmi

Ədəbi və tarixi faktlardan məlum olur ki, Azərbaycanda ən azı XI-XII əsrlərdə tar da, kamança da səsləndirilib. Bəzən mətbuatda guya, *“Tar aləti, deyilənlərə görə, ilk dəfə Azərbaycana İrandan keçmişdir”* və *“Əli Şirazinin tarını görəndən sonra Azərbaycan xalq çalğı alətləri ustaları tar düzəltməyə başladılar”* kimi yanlış fikirlərə rast gəlirik [4; 10]. Əlbəttə bu fikirləri təkzib edən bir sıra dəqiq faktlar vardır.

Azərbaycanın ulu şairləri Orta əsrlərdə çalğı alətlərini şeirlərində sanki peşəkar bir musiqişünas kimi vəsf ediblər. Həmin bu şeirlər çalğı alətlərimizə verilən bir sənəd, vəsiqə və hansı xalqa məxsus olduğunu təsdiqləyən “vəsiqə”dir.

4. Mirzə Səttarın həyat və yaradıcılığı

Dövrünün tanınmış sənətkarı, peşəkar kamança ifaçısı Mirzə Səttarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar apardıqda bir sıra uğurlu nəticələr əldə olundu.

R.Hüseynov Mansurovlar məktəbinin layiqli nümayəndəsi, ustad tarzən Məşədi Süleyman Mansurovun (1872-1955) xatirələrinə istinad edərək, Mirzə Səttarın tərcümeyi-halı, xarici görkəmi, xarakteri, əlamətləri və ifaçılıq xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir [5].

Mirzə Səttar 1844-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. O, uşaq yaşlarından kamança çalmağı öyrənmişdir. Mirzə Səttar gecə-gündüz, yorulmaq bilmədən kamança çalır, məşq edərmiş. Qonşuluğunda yaşayan Mirsaleh adlı bir müctəhid musiqini sevmədiyindən Mirzə Səttarı Ərdəbildən didərgin salır. Onu həbs etdirəcəyi ilə hədələyir. Mirzə Səttar Ərdəbildən Nəmin şəhərinə gedir. Burada bir mütrilə dostlaşır və onunla bərabər Salyana gəlir. Onlar iki ay ərzində Salyanda musiqiçi kimi fəaliyyət göstərir, elin-obanın rəğbətini qazanırlar. Günlərin bir günü Səttarın Nəmin şəhərindən olan musiqiçi dostu qəflətən xəstələnir və dünyasını dəyişir, rəhmətə gedir. Bu hadisədən sonra 1879-cu ildə Mirzə Səttar Bakıya köçür. Burada Məşədi Məlikgilə pənah gətirir. 1887-ci ilə qədər onun evində yaşayır. Bu illərdə qeyd edildiyi kimi, Məşədi Məlik Mirzə Səttardan kamança çalmağın sirlərini öyrənir: “*Məşədi Məlik Mansurov, şair Ağakərim Salik, tarzən Mirzə Fərəc Mirzə Səttardan muğamları dərinliklərinə kimi öyrənərək püxtələşmişlər*” [6]. Mirzə Səttarın ustad kimi fəaliyyəti haqqında digər mənbələrdə də qeyd olunub “*Mirzə Səttar bir neçə kamil musiqiçi də yetişdirib. Onlardan biri adını yuxarıda çəkdiyimiz Qiyas sabunçulu, ikincisi Salik təxəllüsü ilə şeir yazmış Mirzə Ağakərim Hacı Zeynal oğlu, üçüncüsü Fərəc Rzayev olub. Bu Fərəc Rzayev deyilən kəs Mirzə Səttarın yanında öyrənciliyə başlayana qədər nağara çalırmış. Ustaddan musiqi alətlərini çalmağı kamil öyrənir və sonralar Bakının ən adlı tarzənlərindən birinə çevrilir*” [2; 19].

Mirzə Səttar təkcə mahir ifaçı deyildi. O, intellektual səviyyəsinə görə də həmkarlarından və yaşlılarından xeyli seçilirdi. Bir neçə dildə – ərəb, fars, türkcə sərbəst danışır, bu dillərdə mükəmməl yazıb, oxuyurdu. Çoxlu mütaliə etdiyindən Mirzə Səttar elmin istənilən sahəsindən xəbərdar idi. Onun şirin ifası kimi, danışıklarından da doymaq olmurdu. Mirzə Səttarı “muğamı yaxşı bilən nəzəriyyəçi” kimi adlandıran Bülbül qeyd edir: “*Vaxtilə Bakıda Ağa Palas oğlu və Mirzə Səttar muğamı yaxşı bilən nəzəriyyəçilər kimi şöhrət qazanmışdılar. Sonralar Bakıda tarzən Mirzə Fərəc və həvəskar müğənni Ağabala Ağasəid oğlu məşhur olmuşlar; onlar muğam sənətini Mirzə Səttardan və Ağa Palas oğlundan öyrənmişlər*” [7; 150].

5. Mirzə Səttarın kamança aləti

Mirzə Səttarın kamançası da digərlərindən fərqlənirdi. Alətinin çanağının ölçüləri normaldan bir yarım (1,5) dəfə böyük idi. Onun kamançasının qolu da uzun idi. Alətə uyğun olaraq qəmçili (əski azər-türkcə – kaman, yay) də uzun imiş. Çanağın üzərindən ağ və qara sümükdən zolaqlar işlənilmişdi. Bu da alətə xüsusi gözəllik verirdi. Onu ala qarlığa da bənzədirdilər. Bəzən dost-tanışları zarafatca “Mirzə, çıxart o ala qarlığı bir az çal” – deyərmişlər.

Mirzə Səttarın kamançası sökülüb-yığılırdı. Yəni qol çanağa vint ilə bağlanmış. Aşıqlar da vintlə açılıb-bağlanırdı. Mirzə Səttar ifa etmədikdə kamançanı söküb, torbasına (“köynəyi”nə) qoyurdu.

Mirzə Səttar kamançadan başqa müxtəlif üsullarla səsləndirilən tar, qoltuq sazı və yeddi dilli qarmon kimi çalğı alətlərində də eyni ustalıqla, məharətlə ifa edirdi. Belə fərdi keyfiyyətlər bir sıra digər müasir kamança çalanlarda da müşahidə olunur. Yəni

Elman Bədəlovun (1929-1991), eləcə də Ağagül Əliyevin tarda, Vəcihə Səfərovanın (1924-2002) qanunda, Ədalət Vəzirovun (1951-2002) qarmonunda, Fəxrəddin Dadaşovun nağara və fortepianoda peşəkar səviyyədə ifalarını yada salmaq olar.

Nəticə

Gördüyümüz kimi, dövrünün tanınmış sənətkarlarından biri olan Mirzə Səttar haqqında mənbələrdə geniş məlumatlar olmasa da ömrünün sonuna kimi Azərbaycanda yaşaması, burada öz sevdiyi və böyük hörmətlə yanaşdığı peşəyə diqqəti, onun təbliği naminə gördüyü işlər, eləcə də özündən sonra da yetişdirdiyi ifaçılar, onun bu istiqamətdə əldə etdiyi nailiyyətlər yüksək qiymətləndirilərək, çox böyük və əvəzsizdir. Belə ki, onun özünəməxsus dəst-xətti, çalğı üsulları olmuşdur. Mirzə Səttar timsalında ümumilikdə kamança ifaçılığından söhbət açdıqda, mütləq muğam sənətini bu sahənin aparıcı janrı olmasını qeyd etməmək olmaz. Azərbaycan muğamlarının yaranması, formalaşması, təkmilləşməsi və dövrümüze qədər gəlib çıxmasında bir sıra kamança ifaçılarının da böyük rolu və xidməti olmuşdur. Muğamların ifasında kamança əsas alətlərdən biridir. Bu səbəbdən muğamlarımızın təşəkkül tapmasında, formalaşmasında və inkişafında kamança ifaçılarımızın müstəsna xidmətləri olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası. Kamança Milli musiqi alətinin hazırlanma və ifaçılıq sənəti. – URL: <https://unesco.az/az/articles/intangible-cultural-heritage/art-crafting-playing-kamantcheh-kamancha-bowed-string-musical-instrument> (müraciət tarixi: 31.10.2024).
2. Hüseynov R.B. Min ikinci gecə. Bakı: Işıq, 1988.
3. Kaempfer E. Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicae (latıncadan tərcüməsi: Dövlət proqramının tibbi köməyi). Fasciculus V. Lemgoviae, Typis & impensis H.W/ Meyeri, 1712.
4. Bakıxanov Ə.M. Ömrün sarı simi (tərtibçilər: Tofiq Bakıxanov və Məmmədrza Bakıxanov). Bakı: Işıq, 1985.
5. Məşədi Süleyman Mansurovun (1872-1955) xatirələri AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi arxivində qorunur (qovluq № 80).
6. Muğam ensiklopediyası. Mirzə Səttar. URL: http://mugam.musigi-dunya.az/m/mirze_settar.html.
7. Bülbül. Azərbaycan oxuma məktəbi. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1968.

Тогрул Асадуллаев

Исполнительское искусство каманчи: Мирза Саттар

Резюме: В представленной статье рассматриваются пути влияния «устада» (мастера) на воспитанника, последователя в развитии исполнительского искусства кяманчи, в результате чего раскрыта значительная роль исполнительского искусства в передаче мугама до нашего времени. Основная цель статьи представить творческую деятельность Мирзы Саттара, представителя национальной исполнительской школы, одного из исполнителей кяманчи, тема которого выделяется своей актуальностью и в наше время. О нем представлены исследования на основе научных источников, даны сведения об особенностях исполнения на инструменте каманча, традициях «устада», педагогической деятельности и о его учениках. Из исполнителей, живших в тот же период, что и Мирза Саттар, были представлены Мехсети Гянджеви, Мирза Мухаммед Кяманчай, Устад Масум Кяманчай, Гарачы Гаджи бей, а также текущая ситуация в музыкальном сообществе, проведен анализ на основе письменных источников. Научной новизной статьи является раскрытие на основе имеющихся научных источников, исторических фактов об исполнителя кяманчи Мирзе Саттара, исследование особенностей его творчества, а также были раскрыты исключительные заслуги Мирза Саттара как «устада»-исполнителя, в обучении нескольких профессиональных исполнителей. Из его воспитанников-исполнителей особо следует подчеркнуть Мешеди Мелика Мансурова, Агакерима Салика и Мирзу Фараджа. Результаты, полученные в статье, могут быть полезны в исследованиях, посвященных исполнительству кяманча, особенно Мирзе Саттару и периоду его жизни и деятельности.

Ключевые слова: Мирза Саттар, кяманча, уstad, традиция, научный источник.

Togrul Asadullayev

Kamancha Performing Art: Mirza Sattar

The article shows the great importance of the path from "ustad" (master) to student in the development of the performing art of kamancha, as a result of which the great role of performing art in the transmission of mugham to our time is revealed. The main goal of the article is to present the creative work of Mirza Sattar, a representative of the national performing school, one of the performers of kamancha, the topic of which stands out for its relevance in our time.

Research based on scientific sources is presented about him, information is given about the features of performance on the kamancha instrument, the traditions of the "ustad", pedagogical activity and his students. Of the performers who lived in the same period as Mirza Sattar, Mahsati Ganjavi, Mirza Muhammad Kamanchai, Ustad Masum

Kamanchai, Garachi Hadji Bey were presented, as well as the current situation in the musical community, an analysis was carried out based on written sources. The scientific novelty of the article can be considered the disclosure of available scientific sources, historical facts about the performer of the kamancha Mirza Sattar, as well as the study of the features of his work. In addition, Mirza Sattar's exceptional merits as an "ustad"-performer were revealed in training several professional performers. Of the performers trained by him, Meshadi Melik Mansurov, Agakerim Salik and Mirza Faraj should be especially noted. The results obtained in the article may be useful in studies devoted to kamancha performance, especially Mirza Sattar and his period.

Keywords: *Mirza Sattar, kamancha player, master, tradition, scholarly source.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarix: 25.11.2024